

максимальною мірою використати для модернізації економіки Радянського Союзу.

Соціально-економічні перетворення повинні були в найкоротші строки модернізувати країну й одночасно надати її керівництву можливість концентрувати ресурси на виконанні завдань, які випливали з ідеї світової революції.

Після оголошення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркуля як класу слухачі Комуністичного університету ім. Я. Свердлова звернулися в ЦК ВКП(б) з рядом запитань як теоретичного, так і практичного характеру. Серед них було й таке: «Який вплив ліквідація куркульства як класу і загострення класової боротьби у нас, економічна криза і піднесення революційної хвилі в капіталістичних країнах можуть мати на тривалість «передішки»?» 10 лютого 1930 р. Й. Сталін опублікував в газеті «Правда» свої відповіді. Відповідь на запитання про тривалість «передішки» звучала так: «Перелічені вами засоби й умови можуть значно скоротити строки «передішки». Але вони безумовно повинні посилити і умножити засоби нашої оборони»¹⁶.

Керівник партії усвідомлював, що «засоби й умови» (тобто курс на примусову колективізацію села) загострюють ситуацію в СРСР і, як він вважав, посилюють загрозу інтервенції. Буквально через тиждень після цієї публікації у прикордонних з Польщею регіонах почалися селянські заворушення, пов'язані з примусовою колективізацією та розкуркуленням. 11 березня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло резолюцію «Про Україну і Білорусію», яка починалася так: «За наявними даними є підстави вважати, що у випадку серйозних куркульсько-селянських виступів на правобережній Україні і Білорусії, особливо у зв'язку з виселенням з прикордонних районів польсько-куркульських і контрреволюційних елементів, яке започатковане, польський уряд може зважитися на втручання»¹⁷. Разом з тим, як це видно з відповіді слухачам Комуністичного університету, індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства Сталін вважав засобами посилення оборонного потенціалу. Щоправда, оборона і наступ були для нього категоріями відносними. У жовтні 1938 р., коли курс на мілітаризацію економіки приніс свої плоди, він став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення «Короткого курсу історії ВКП(б)» у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, «самі нападуть», якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють»¹⁸.

2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятирічці

На відміну від політичного устрою, який без істотних змін зберігся до кінця 80-х рр., вибудований В. Леніним економічний фундамент радянського ладу виявився нетривким. Пересвідчившись у неможливості його функціонування, Ленін припинив реалізацію комуністичної доктрини. Проте в другій половині 20-х рр., коли компартійно-радянська номенклатура згуртувалася навколо Й. Сталіна, вона знову розпочала створення економічного фундаменту під свою диктатуру.

Сталінський варіант економічної основи радянського устрою ґрунтувався, як і ленінський, на комуністичній доктрині, викладеній у чинній партійній програмі 1919 р. Проте він мав істотні відхилення від програми, зроблені під впливом провальних уроків «воєнного комунізму». Як і при непі, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці. Певні рештки ринкових відносин залишилися і в управлінні промисловістю.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю». Основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах організовувалося госпрозрахункове господарювання, якого не існувало за часів непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об'єднань в органи технічного управління. Того ступеня економічної самостійності, що його мали трести непівської доби, підприємства не одержали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював в основному сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств — сферу виробництва.

Ринкові відносини у промисловості мали вторинний характер й аніскільки не нагадували вільного ринку. Створена в 30-ті рр. модель управління виробництвом була директивною. Вторинність ринкових відносин перетворювала економіку в штучний організм. Він функціонував згідно з суб'єктивними намірами олігархічної групи, яка під гаслами націоналізації та усупільнення «приватизувала» засоби виробництва й тим домоглася цілковитого панування над суспільством — як політичного, так і економічного.

Приватна промисловість завжди розвивається за об'єктивно існуючим законом попиту і пропонування. Темпи її зростання задаються ринком, тобто попитом на кінцевий продукт, призначений задовольняти потреби суспільства. Розвиток галузей, які не виробляли кінцевого продукту (добувна промисловість, шляхи сполучення тощо) визначався попитом виробництв, що працювали на безпосереднього споживача. Виробництво продукції, не призначеної прямо або опосередковано для споживання (передусім — продукції ВПК), фінансувалося з державного бюджету. Масштаби його залежали не від волі політичних діячів, а від можливостей бюджету.

Навпаки, функціонування командної економіки визначалося тільки характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси цілком підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах ВПК і галузей, які його обслуговували.

У плануванні, фінансуванні і постачанні радянська промисловість поділялася на групи А (виробництво засобів виробництва) та Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялися основні ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом.

Група А складалася з галузей важкої промисловості, група Б — з галузей легкої і харчової промисловості. Цей поділ був досить-таки умовний, тому що важка промисловість виробляла певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість — сировину та напівфабрикати для використання підприємствами групи А. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах

промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а в промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. У ринкових умовах такий господарський механізм не проіснував би жодного дня.

У першу п'ятирічку країна вступала непомітно. Держплан СРСР не зміг її своєчасно розробити. Керівник Держплану Г. Кржижановський намагався залишатися в рамках реальних фінансових можливостей, тоді як керівник ВРНГ СРСР В. Куйбишев постійно вносив поправки, покликані збільшити планові завдання. Врешті решт план п'ятирічки був зверстаний у двох варіантах — відправному та оптимальному, і в такому вигляді поданий на затвердження XVI партконференції. У квітні 1929 р. конференція схвалила оптимальний варіант плану. Кржижановський вказав, що за цим варіантом середньорічний темп зростання промислової продукції становить 22%, і далі форсування темпу просто неможливе¹⁹. Однак влітку 1929 р. за поданнями В. Куйбишева, який виконував волю Сталіна, були прийняті поправки до вже затвердженого плану для ряду галузей важкої промисловості. Ці поправки вартістю в сотні мільйонів рублів запроваджувалися в життя спеціальними постановами ЦК ВКП(б), який уже безпосередньо, а не через радянські або господарські органи став втручатися в розв'язання економічних, технічних і навіть технологічних проблем.

Надалі планування набуло зовсім нереальний характер. 4 листопаді 1929 р. Сталін поставив перед промисловістю вимогу забезпечити приріст продукції в 1929/30 господарському році в розмірі 32%, у тому числі у важкій індустрії — 46%²⁰. Країна вже вступала в період реконструкції, коли виробництво продукції могло зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, набагато вищих за досягнуті у світовій практиці показники, засвідчило бажання можновладців Кремля вийти за межі економічної реальності.

Перша п'ятирічка народжувалася на XV з'їзді ВКП(б) у формі директив. Характеризуючи подані на розгляд з'їзду документи перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти фахівцям з планування, в якому напрямі просуватися далі. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На цьому партз'їзді генсек виголосив свою знамениту формулу: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани — *директиви*, які обов'язкові для керівних органів»²¹.

На XVI з'їзді ВКП(б), що відбувся у червні–липні 1930 р., Сталін продовжив гонитву темпів, яку пізніше характеризував як «підхльостування». Попереджаючи критику на свою адресу, генсек заявив: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»²². Він заявив, що п'ятирічка може бути виконана за кількома найважливішими галузями в 2,5–3 роки. На пропозицію генсека грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) затвердив 45%-ний темп промислового приросту у 1931 р. (від цього року господарські роки зливалися з календарними)²³. На 1932-й рік XVII партконференція (січень–лютий 1932 р.) затвердила промисловий приріст порівняно з попереднім роком в 36%²⁴.

Працівники вищих ланок господарського апарату зрозуміли, що їхнє бажання залишатися на ґрунті економічної науки загрожує тюрмою. С. Струмліну,

який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписувався вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі».

Сталінський метод «підхльостування» полягав не тільки в затвердженні завищених до безглуздості планів, але й у спробах змусити виконавців утілювати ці плани в життя за допомогою терору. Найбільш постраждала від переслідувань технічна інтелігенція. У 1928 р. чекісти вигадали в своїх кабінетах за підказкою Сталіна (є документи) «шкідницьку» організацію з господарників та інженерів, які працювали головним чином в кам'яновугільній і металургійній галузях промисловості України. Ці фахівці найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над «шахтинцями» — в основному фахівцями з Донбасу — провели показовий судовий процес, звинувативши їх у шкідництві. Після «шахтинської справи» розпочалося організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами («спецержество»). У суспільстві свідомо створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям «шкідників».

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зростали рік у рік (в млн. руб.)²⁵:

Роки	Група А	Група Б	Вся пром-сть
1921–1928	659,5	101,4	760,9
1929	355,2	60,2	415,4
1930	599,9	62,2	662,1
1931	979,1	74,3	1053,4
1932	1334,7	142,9	1477,6

Отже, обсяг капіталовкладень в 1930 р. майже досяг сукупного рівня капітальних витрат за всі роки непу. Якщо взяти до уваги процес здешевлення капіталовкладень в перший період індустріалізації (у порівнянні з 1925/26 р., прийнятим за 100, загальнопромисловий індекс капіталовкладень у 1929/30 р. дорівнював 83), то виявиться, що в порівнянних цінах вкладення в групу А в 1930 р. були навіть більші, ніж за перші вісім років розвитку в мирних умовах.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ доби воєнного комунізму. Сама Вища рада народного господарства в січні 1932 р. перетворилася в Народний комісаріат важкої промисловості (Наркомважпром). Підприємства харчової промисловості ще в 1930 р. були підпорядковані Наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості після реорганізації ВРНГ виділилися в окремі наркомати.

Середньорічні темпи промислового зростання за три роки п'ятирічки, починаючи з другого року, становили 37,7%. Такі темпи, цілком природно, залишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей. Навіть офіційні статистичні дані показували, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). Слід узяти до уваги, що звітні статистичні дані внаслідок інфляції та невмотивованого повторного обрахунку валової продукції були завищені.

Індустріальна гонитва призводила до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними. Опір лівацькому насильству над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах партії заклики до нещадного викорінення опортунізму стали загальновживаними. Це опосередковано засвідчувало неприйняття суспільством крутого повороту в економічній політиці.

Справді, генеральна лінія ЦК ВКП(б) на індустріалізацію країни надзвичайно тяжко позначилася на добробуті всього населення. Радянський Союз не міг будувати заводи і фабрики за рахунок іноземних позик, тому що уряд не визнав дореволюційних боргів і воєнних боргів Тимчасового уряду. Питання про іноземні інвестиції виявилось невіршуваним через цю ж саму причину. Внутрішнього капіталонагромадження радянська промисловість не мала через низьку економічну ефективність. Залишався тільки один канал поповнення фонду індустріалізації — кошти населення, спрямовувані у промисловість через бюджет. Політика «підхльостування» прямо і безпосередньо позначалася на добробуті народу.

Офіційні публікації про рух фонду нагромадження в національному доході показують досить помірну динаміку збільшення: з 21,3% в 1928 р. до 26,9% в 1932 р.²⁶ Однак вони розраховані в поточних цінах і не дають уявлення про міру підвищення частки нагромадження. Відомо, що рівень цін на товари виробничого споживання підвищувався значно повільніше, ніж на товари широкого споживання (при загальному зниженні масштабу цін). Співвідношення між фондами споживання і нагромадження зовсім інше при розрахунках у порівнянних цінах.

У 1969 р. майже одночасно було опубліковано результати незалежних один від одного розрахунків питомої ваги реального нагромадження у використаному національному доході в цінах 1928 р.²⁷:

Роки	Дані О. Барсова	Дані А. Вайнштейна
1928	14,3	14,4
1929	17,8	16,9
1930	29,1	27,3
1931	39,8	36,0
1932	44,2	-

Незважаючи на певні розбіжності, викликані різною методикою підрахунків, загальна динаміка норми нагромадження у першій п'ятирічці виявляється цілком виразно. В останньому році п'ятирічки нагромаджувалася майже половина національного доходу.

Політика «підхльостування» призвела до різкого зниження вартості рубля. Диспропорція між обсягом виробництва матеріальних благ і наявністю грошей на руках населення з кожним роком зростала. Продовольчі труднощі змусили уряд запровадити нормоване постачання міського населення. У першій половині 1928 р. спочатку в Одесі, а потім в Маріуполі і Херсоні були запроваджені хлібні картки. Від 1929 р. карткова система поширилася на всі інші міста.

Державне нормоване постачання по низьких цінах задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників у продовольчих і промислових товарах. При цьому постачання здійснювалося диференційовано: до першої групи, яка постачалася за найвищими нормами, належали підземні робітники Донбасу та Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; друга група охоплювала всіх інших робітників промисловості і будівництва, третя — робітників всіх інших галузей, четверта — службовців, п'ята і шоста — утриманців робітників і службовців²⁸.

Істотним доповненням індивідуальних доходів робітників стали суспільні фонди споживання. В українській промисловості вони зросли з 236 млн руб. в 1928 р. до 639 млн в 1932 р. (при фонді індивідуальної заробітної плати на кінець п'ятирічки в 2 127 млн руб.²⁹ Отже, питома вага суспільних фондів споживання досягла майже чверті індивідуальних доходів робітників та службовців.

Мало того, що держава за допомогою витискування всіх проявів приватно-підприємницької діяльності стала єдиним сукупним працедавцем для працівників найманої праці. Вона брала на себе й «отоварення» тієї кількості знецінюваних нею же грошових знаків, якими платила громадянам за їхню працю. Працівник не міг реалізувати свою заробітну плату самостійно, а змушений був купувати все потрібне в державній торгівлі. При цьому цілком контрольована з Кремля робітничо-селянська влада подавала як найвищий прояв турботи про громадян запровадження карткового розподілу мінімальної кількості продовольства (а потім й промтоварів) за низькими цінами в системі карткового розподілу і трансформацію істотної частки фонду заробітної плати в суспільні фонди споживання. Та частина мізерної за всіма показниками заробітної плати, яка не реалізувалася за цими двома каналами, залишалася на руках у працівників без всякого застосування. Але фінансові органи пам'ятали про неї і потурбувалися про те, щоб повернути її державі у вигляді позик.

За першою позикою індустріалізації (1927 р.) державний бюджет одержав 198 млн руб., у тому числі з України — 34 млн. За другою позикою (1928 р.) в бюджет надійшло 517 млн руб., з УРСР — 95 млн. Третя позика (1929 р.) дала бюджету 942 млн руб., з УРСР — 196 млн³⁰. У 1930 р. була випущена позика під назвою «П'ятирічка за чотири роки», яка дала бюджету 1047 млн руб. (по УРСР — 226 млн). Позика «Третій вирішальний» у 1931 р. дала 2080 млн. руб. (по УРСР — 405 млн), а позика «Четвертий завершальний» у 1932 р. — 2718 млн руб. (по УРСР — 498 млн)³¹.

Соціальний розріз касових надходжень від позик в Україні виглядав так (у млн. руб. і відсотках до загальної суми):³²

Населення	1927/28 р.		1932 р.	
	млн руб.	%	млн руб.	%
Робітники та службовці	21,8	30,7	331,4	71,3
Інше міське населення	10,8	15,2	27,0	5,8
Селяни	38,5	54,1	106,8	22,9

Різке зниження частки селян в реалізації позик пояснюється здійсненою за роки першої п'ятирічки колективізацією сільського господарства. Напередодні

колективізації селяни самостійно розпоряджалися своєю товарною продукцією і одержували гроші від її реалізації на вільному ринку або через кооперацію. Після того, як переважна частка селян опинилася в колгоспах, вільний ринок різко скоротився в своїх масштабах, тому що колгоспники могли запропонувати покупцям сільськогосподарської продукції тільки те, що вони вирощували на присадибній ділянці. Товарно-грошові відносини всередині колгоспу зійшли нанівець, тому що колгоспники одержували компенсацію за свою працю в громадському господарстві (якщо взагалі одержували) переважно в натуральній формі.

На початку першої п'ятирічки частими були випадки дострокового погашення державного кредиту шляхом застав або зворотного продажу облігацій їх власниками. Тому партійні організації промислових підприємств одержали завдання забезпечити довгостроковість позик методом організованих робітничих починів. У липні 1929 р. за встановленою вже традицією робітники ленінградських підприємств звернулися до радянського уряду з проханням випустити нову позику індустріалізації. Підтримуючи почин ленінградців (знову-таки — за встановленою традицією), робітники Луганського вагоноремонтного заводу повідомили через пресу про свій власний почин: укладення в колективі підприємства угоди про те, щоб облігації позики не продавати протягом п'яти років³³.

«Ідучи назустріч» такому волевиявленню робітничого класу (почин луганчан, зрозуміло, підтримали й інші підприємства), ВЦВК і РНК СРСР в лютому 1930 р. прийняли постанову про запровадження громадського контролю за продажем і закладанням облігацій масових позик. Здійснення контролю покладалося на комісії сприяння держкредиту, які виникли в країні за постановою ВЦВК і РНК СРСР у травні 1929 р. і займалися пропагандою та розповсюдженням позик. Тепер заставляти і продавати облігації ставало можливим тільки при наданні відповідного дозволу комісією, яка повинна була визначити справжню потребу позикодержця в цій операції. Після запровадження контролю довгостроковість позик було забезпечено.

У кваліфікованих робітників за картками «отоварювалося» не більше чверті заробітної плати. Саме тому робота комісій сприяння державному кредиту знаходила достатній відгук серед робітничих колективів. Виникала, однак, проблема стимулювання продуктивності праці. Розв'язували її теж за допомогою патріотичних починів, через організацію масового виробничого змагання.

В грудні 1917 р. В. Ленін написав статтю «Як організувати змагання?» Мабуть, вона не задовольнила автора, тому що залишилася неопублікованою. 20 січня 1929 р. газета «Правда» опублікувала її, а партійні організації дістали завдання «підняти маси».

Ініціативу в розгортанні змагання, яке назвали соціалістичним, віддали в руки донецьким шахтарям, тому що вугледобувна промисловість була найбільш «вузьким місцем» у промисловості. 31 січня колективи шахт «Центральна» і «Північна» тресту «Артемвугілля» уклали перший договір на соціалістичне змагання. Слід за цим ЦК ВКП(б) ухвалив 9 травня 1929 р. постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У постанові підкреслювалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація

змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партійні організації.

Цій постанові судилося довге життя. Майже до кінця свого перебування при владі партапарат надавав великого значення зашкарубленим ритуальним процедурам, чекаючи від них виробничої віддачі. Та в першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з ентузіазмом. Якщо вивчати історію індустріалізації за газетами, в око впадають численні патріотичні починання робітників та інженерно-технічних працівників у виробничому змаганні, прагнення достроково виконати першу п'ятирічку, самопожертва тисяч і тисяч ентузіастів, що відмовляли собі в найнеобхіднішому, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму.

У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала до Москви для обміну досвідом ударної праці, викликала московських робітників на змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану. Так народилося гасло «П'ятирічку — за чотири роки!»

Ефективність змагання як методу поліпшення якісних і кількісних показників виробництва була доведена вже в 1928/29 господарському році. Якщо в першому півріччі радянська промисловість знизила собівартість продукції на 1,9%, то друге півріччя (квітень–вересень 1929 р.) дало набагато кращі результати: 6,1%³⁴.

Метод змагання було використано під час налагодження незвичного для робітників господарського розрахунку на підприємствах. У промисловості виникли госпрозрахункові бригади, утворювані профспілковими організаціями. Госпрозрахунковою могла стати кожна виробнича бригада, яка мала можливість впливати на зниження собівартості продукції. Коло показників, в якому підраховувалася економія, було досить широким: випуск продукції, витрати основних матеріалів, рівень браку, залежні від бригади накладні витрати. Бригади одержували грошові премії в розмірі від 20 до 60% досягнутої економії.

Госпрозрахунок на підприємствах міг налагоджуватися тільки за умови чіткого внутрішньозаводського планування та обліку. Вказівка налагодити планування та облік надійшла на підприємства в квітні 1930 р. Тоді була ухвалена постанова ЦК ВКП(б), в якій профспілковим, господарським і комсомольським організаціям пропонувалося розгорнути масову роботу для доведення планових завдань до цеху, агрегата, верстата. Однак ця вказівка залишилася невиконаною. Проведена в березні 1931 р. перевірка показала, що утворені замість трестів виробничі об'єднання незадовільно здійснюють госпрозрахунок на підвідомчих підприємствах. Перелом в цю справу вніс рух госпрозрахункових бригад.

В Україні першою уклала госпрозрахунковий договір у квітні 1931 р. бригада формувальників Д. Горяїнова з ливарного цеху харківського заводу «Серп і молот». На початок лютого 1932 р. налічувалося близько 30 тис. госпрозрахункових бригад, в яких працювало до 300 тис. робітників³⁵.

В налагодженні внутрішньозаводського панування вагому роль відіграв рух виробничих колективів за розроблення зустрічних планів. Перший зустрічний план у липні 1930 р. було складено на Ленінградському машинобудівному заводі ім. К. Маркса. Йшлося про те, щоб підприємства, користуючись плановими розробками тресту як схемою, опрацьовували більш напружений план самостійно.

Через кілька місяців ця пропозиція була вдосконалена робітниками Дніпровського металургійного заводу, які створили свій зустрічний план, підкріплений 4 тисячами раціоналізаторських пропозицій³⁶.

Під час переходу у плануванні з господарських на календарні роки три останні місяці 1930 р. були виділені в особливий квартал і оголошені ударними. В ударному кварталі на підприємствах виникли планово-оперативні групи, які розробляли зустрічні промфінплани. Під час розроблення плану на 1932 р. розгорнувся рух за складання техпромфінпланів. Один з перших в Україні техпромфінпланів створили інженери, економісти й робітники Дніпропетровського металургійного заводу. Техпромфінплани 1932 р. вже мало відрізнялися за своєю будовою від заводських планів наступних десятиліть³⁷.

Впровадження великої кількості нових машин, агрегатів і механізмів породило диспропорцію між технічним рівнем виробництва, який істотно зріс, і наявністю технічно освічених кадрів. Кадри довелося готувати переважно не в школах та училищах (для цього вже не залишалося часу), а безпосередньо на виробництві, тобто, в перебігу експлуатації нової техніки. Такий метод підготовки давав вигаш у часі, але супроводжувався великими збитками. Поламки та аварії, зниження якості продукції та зростання браку пояснювалися елементарним невмінням робітників розібратися в складній техніці й технології виробництва. Тому технічне навчання робітників ставало одним з найголовніших завдань.

Скликана в січні–лютому 1931 р. Всесоюзна конференція працівників промисловості висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!» Партійний і профспілковий апарати розгорнули кампанію за оволодіння технікою. Колективу Московського автомобільного заводу АМО доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликком. Кампанія за освоєння нової техніки повинна була проводитися методами виробничого змагання. У листопаді 1931 р. було утворене товариство «За оволодіння технікою (ЗОТ).

В освоєнні нової техніки велике значення мала допомога молодим з боку ветеранів. Прокатники Керченського металургійного заводу закріпили за кожним ветераном кілька новачків, що дало можливість заводу перевести прокатний цех з однозмінної на чотиризмінну роботу. Про свій почин вони розповіли в «Рабочей газете» 13 липня 1931 р. Однак ініціатива не набула широкої популярності, тому що партійний апарат не звернув на неї уваги. Та згодом виявилося, що такий метод технічної підготовки не вимагає фінансових ресурсів: навчання відбувалося на громадських засадах. Тому в травні 1932 р. газета «Правда» підготувала й надрукувала лист вибійника горлівської шахти «Кочегарка» М. Ізотова з розповіддю про його методи навчання молоді високопродуктивній праці. Після цієї публікації профспілкові й комсомольські організації на підприємствах стали «розкручувати» ізотовський рух. Виявилося, що на деяких підприємствах є наставники з числа ветеранів, які підготували набагато більше кваліфікованих робітників, ніж сам Ізотов. Рекордсменом став машиніст блюмінга на Дніпропетровському металургійному заводі, робітник з 34-річним стажем Ф. Авілов. У роки першої п'ятирічки він підготував 170 фахівців своєї справи³⁸.

Розробка зустрічних планів і техпромфінпланів вимагала належної постановки раціоналізаторської справи. Ще в 1926 р. з ініціативи харківських раціоналізаторів виникла Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВин). Перший з'їзд її відбувся у січні 1929 р., делегати представляли близько 2 тис. робітників — членів УАРВину. Голова уряду В. Чубар на цьому з'їзді наголосив на тому, що «нам потрібна масова самодіяльність, масова ініціатива, масова творчість у низах, на підприємствах»³⁹.

26 жовтня 1930 р. ЦК ВКП(б) постановою «Про становище масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва» поставив вимогу створити на кожному підприємстві виробничу базу робітничого винахідництва (експериментальні майстерні і бригади, технічну консультацію тощо). Керівники підприємства зобов'язувалися забезпечити своєчасний розгляд, експертизу, врахування і раціоналізацію робітничих пропозицій, пов'язати роботу винахідників із загальними планами раціоналізації та реконструкції⁴⁰. Прийнята до виконання всіма заводськими організаціями, ця постанова швидко змінила характер винахідницької справи. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі кількість членів УАРВину зросла з 97 у жовтні 1930 р. до 339 в лютому 1931 р. Були створені цехові бюро раціоналізації та винахідництва (російська аббревіатура — БРИЗ), організовані постійні консультації для робітників-винахідників, налагоджено їх відрядження на споріднені підприємства⁴¹.

Винахідництво розгорталось як патріотична ініціатива робітничого класу, що будував соціалізм. Насправді, однак, вирішальну роль в цій справі відігравали інженерно-технічні працівники. Кожний член УАРВину з робітничого середовища мав прикріпленого ітеерівця (ІТР — російська аббревіатура: инженерно-технический работник), який частіше за все ставав фактичним співавтором, а то й одноосібним, але не визнаним автором раціоналізаторської пропозиції.

Підкріплене організаційними зусиллями і навіть одноразово про стимульоване матеріально (інтелектуальна власність була в державі-комуні ірраціональним поняттям), раціоналізаторство і винахідництво розгорталось передусім на новобудовах першої п'ятирічки. В Україні п'ятирічний план передбачав вкласти у важку індустрію переважну частку асигнованих на промисловість коштів — 87,5%, а в групу Б — лише 12,5%. Цей показник був перекрытий: капітальні вкладення в групу А сягнули 90,5%, відповідно в легку й харчову — скоротилися до 9,5%⁴².

Загальний обсяг капіталовкладень в групи А становив у незмінних цінах 1928 р. 3084 млн руб. за всі чотири роки п'ятирічки проти 660 млн за вісім років нової економічної політики, тобто в 4,6 рази більше. У галузі групи Б було вкладено 322 млн руб. проти 101 млн за роки непу, тобто в 3,2 рази більше. На першому місці за капіталовкладеннями перебувала металургія, друге місце з невеликим відривом посідало машинобудування, третє й четверте ділили електроенергетика та паливна промисловість⁴³.

Ресурси, виділені для електроенергетики, дозволили розгорнути будівництво великих районних електростанцій і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи нарощування потужностей електроенергетики спостерігалися у сформованому ще до революції Донецько-Придніпровському регіоні.

Однією з перших в Україні почала будуватися Штерівська ДРЕС. Її перша черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в 1926 р., а друга черга — у 1931 р. Найбільша електростанція Донбасу досягла в 1932 р. потужності в 157 тис. кВт.

Перший турбогенератор Зуївської ДРЕС потужністю 50 тис. кВт став працювати в 1932 р. В другій п'ятирічці на цій електростанції були введені в дію ще два агрегати такої потужності. За своїм технічним рівнем електростанція стала однією з найдосконаліших в світі.

Було побудовано Криворізьку ДРЕС (1929 р.), Сіверськодонецьку ДРЕС (перша черга — 1930 р., друга — 1932 р.), Київську ДРЕС № 2 (1930 р.), Харківську ДРЕС № 2, більш відому під назвою ЕСХАР — Електрична станція Харківського району (1930 р.), Дніпродзержинську ДРЕС (1932 р.) та інші великі електростанції.

Своєрідним символом радянської індустріалізації став Дніпрогес, закладений навесні 1927 р. Кожний з п'яти турбогенераторів першої черги, які поставляла американська фірма «Дженерал електрик», мав потужність 62 тис. кВт. Фірма справедливо заявляла в своїх проспектах, що турбіни й генератори для Дніпрогесу — її найвище виробниче досягнення, що ці агрегати є найпотужнішими та найдосконалішими в світовому енергобудуванні. У жовтні 1932 р., коли перша черга електростанції стала до ладу, будівельники розпочали монтаж шостого турбогенератора. За своїми параметрами він не поступався попереднім, але виготовили його на ленинградському заводі «Електросила».

План ГОЕЛРО в галузі електроенергетики Радянський Союз виконав ще в 1931 р. За оптимальним варіантом першого п'ятирічного плану в Україні треба було побудувати до кінця 1932/33 господарського року електростанції загальною потужністю 924 тис. кВт. Фактичний приріст потужностей до кінця 1932 р. склав 936 тис. кВт. Отже, в цій галузі перша п'ятирічка справді була виконана за чотири роки.

Сотні мільйонів рублів було вкладено у розбудову кам'яновугільної промисловості Донбасу. Закрилися десятки дрібних шахт з низькою продуктивністю праці, було реконструйовано багато шахт із великими запасами палива, а головне — розгорнуто нове шахтне будівництво. Всього за п'ятирічку в Донбасі були введені нові потужності по видобутку 20,9 млн тонн вугілля.

На розбудову металургії було витрачено чверть капіталовкладень, які мала в своєму розпорядженні промисловість. Майже половину цих коштів поглинуло будівництво трьох нових заводів повного циклу (чавун–сталь–прокат).

План першої п'ятирічки передбачав побудову двох заводів — у Запоріжжі й Кривому Розі — потужністю по 650 тис. тонн чавуну й відповідної кількості подальших продуктів переділу. Однак дефіцит металу змусив планові органи істотно переглянути українську металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено до 1,7 млн тонн чавуну, а Запоріжсталі — до 2 млн тонн. Одночасно було ухвалено рішення будувати першу чергу нового металургійного заводу потужністю 2,2 млн тонн чавуну в Маріуполі, на узбережжі Азовського моря. Вважалося, що в перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн тонн чавуну. Продуктивність найбільшого тоді в світі металургійного заводу Гері поблизу Чикаго дорівнювала 3 млн тонн чавуну.

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі Запоріжсталі, а згодом виокремився в самостійне підприємство — Дніпроспецсталь, став до ладу в жовтні 1932 р., тобто водночас з першою чергою Дніпрогесу. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Трохи згодом, уже в 1933 р. став до ладу Запорізький завод феросплавів, який також входив у промвузол на базі електроенергії Дніпрогесу.

Серед діючих металургійних підприємств найглибшої реконструкції зазнав Макіївський завод. По суті, на його території було побудоване цілком нове сучасне підприємство. На Дніпровському металургійному заводі в Дніпродзержинську — одному з найстаріших в Україні (першу домну було задано 1889 р.) також провадилося велике капітальне будівництво.

Динамічно розвивалася трубопрокатна галузь металургійної промисловості. Були істотно розширені потужності старих трубопрокатних заводів Дніпропетровська — ім. В. Леніна та ім. К. Лібкнехта. У 1930 р. став до ладу Харцизький трубопрокатний завод, а через рік у Нікополі розгорнулося будівництво заводу з виробництва труб проектною потужністю 410 тис. тонн на рік. Продуктивність найбільших американських заводів не перевищувала тоді 350 тис. тонн на рік.

Значні кошти направлялися на створення в республіці нової галузі виробництва — кольорової металургії. У листопаді 1930 р. видав першу продукцію Костянтинівський цинковий завод. Разом з Беловським заводом на Уралі, який споруджувався одночасно, він забезпечив всі потреби Радянського Союзу у цьому металі.

Після Першої світової війни стало зрозуміло, наскільки важливе значення в галузях ВПК має такий конструкційний матеріал, як алюміній. Його виробництво у розвинутих країнах світу швидко зростало. Створений в СРСР трест «Алюмінбуд» мав будувати алюмінієві комбінати на базі дешевої електроенергії Дніпрогесу. Для відпрацювання складної технології виплавки він побудував спочатку невеликий Волховський комбінат. У 1932 р. Волхов дав перші сотні тонн «крилатого металу». Тим часом великими темпами будувався Дніпровський алюмінієвий комбінат. Перший метал він дав у липні 1933 р.

Значна увага приділялася розбудові тилкових галузей металургійної промисловості — залізрудних і марганцевих шахт, заводів вогнетривів, коксохімзаводів. Велике капітальне будівництво розгорнулося в Криворізькому залізрудному басейні. Поряд з реконструкцією і розширенням існуючих потужностей тут у 1931 р. було споруджено дві шахти проектною потужністю по 450 тис. тонн руди на рік, у 1932 р. — одна шахта такого ж типу. В другій п'ятиріччі були додатково збудовані п'ять шахт потужністю від 700 до 800 тис. тонн руди. Побудова Запорізького, Пантелеймонівського, Часів-Ярського і Красноармійського заводів вогнетривів звільнила Радянський Союз від імпортової залежності з цієї продукції вже у 1933 р.

Темпи розвитку коксохімічної промисловості визначалися масштабами будівництва в чорній металургії. За роки першої і частково другої п'ятирічок в республіці було збудовано 11 великих коксохімзаводів потужністю від 640 до 1330 тис. тонн металургійного коксу на рік: Рутченківський (перша черга в 1928 р., друга — в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Дніпропетровський (1929, 1931), Кам'янський (1931, 1933), Дніпродзержин-

ський (1931), Новомакіївський (1933), перша черга Запорізького (1934), Маріупольський (1935), Новоснаківський (1935, 1936), Криворізький (1936).

Машинобудівна промисловість за обсягом капіталовкладень поступалася тільки металургії, а в 1932 р. навіть вийшла на перше місце. Такі масштаби капітального будівництва сприяли створенню в Україні цілого ряду машинобудівних підприємств союзного, європейського і світового значення. Тим не менш, переважна більшість капіталовкладень в цій галузі спрямовувалася на реконструкцію і розширення діючих підприємств.

Рішення про побудову в Харкові тракторного заводу було ухвалене в квітні 1930 р. Завод спорудили в рекордно стислі строки: через 15 місяців від дня закладення його основних цехів і через 18 місяців після урядового рішення про побудову. У 1932 р. харківські тракторобудівельники дали 16,8 тис. тракторів.

Щоб задовольнити потреби Радянського Союзу в устаткуванні для металургійної промисловості, було побудовано величезний Ново-Краматорський завод важкого машинобудування. Одночасно будувався Дніпропетровський завод металургійного устаткування. Обидва заводи почали давати продукцію за рамками першої п'ятирічки — в 1934 р.

Розгорнулася реконструкція Луганського паровозобудівного заводу. По суті, на його виробничих площах споруджувалося нове підприємство великої потужності. Першу продукцію колектив заводу дав у 1933 р. Це були вантажні паровози серії «ФД». Проектна потужність заводу дорівнювала 1080 важких вантажних паровозів (або 2100 паровозам у перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції). Завод відіграв вагому роль в технічній реконструкції радянського залізничного транспорту.

Навесні 1930 р. в Харкові відбулося закладення найбільшого в світі верстатобудівного заводу кошторисною вартістю 42,7 млн руб. Через півроку будівництво довелося зупинити через брак коштів. Наприкінці п'ятирічки воно відновилося, і в 1935 р. завод свердлильних і шліфувальних верстатів став до ладу. Це було найпотужніше в світі підприємство такого профілю.

Луганські залізничні майстерні після реконструкції стали одним з найбільших в світі заводом вугільного машинобудування. Поряд з докорінно реконструйованим у 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування він відіграв головну роль в технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугледобувних басейнів СРСР.

Реконструкція запорізького заводу «Комунар» перетворила його в найбільше у світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. У 1932 р. завод виробив 5953 комбайни.

На основі розширення діючих заводів в Україні було створене залізничне вагонобудування. Воно зосередилося на Дніпродзержинському заводі ім. газети «Правда», що раніше існував як вагонний цех металургійного заводу, і на Крюківському вагонобудівному заводі. Останній спеціалізувався на випуску платформ і великотоннажних вагонів, устаткованих автозчепленням і автоматичним гальмом.

Харківський завод «Серп і молот» спеціалізувався на виробництві складних молотарок у розмірах, що забезпечували потреби сільського господарства всього СРСР. Київський завод «Ленкузня» став одним з найбільших в СРСР підпри-

емств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів і барж для Великого Дніпра. Сумський завод ім. М. Фрунзе і завод «Більшовик» в Кисві після реконструкції спеціалізувалися на виготовленні машин та агрегатів для хімічного машинобудування в обсягах, які задовольняли потреби багатьох союзних республік.

Хімічна промисловість створювалася в Україні майже на порожньому місці. Був зведений один з найбільших у світі содових заводів — Донсода (Лисичанськ). Ще в роки Першої світової війни розпочалося будівництво хімічного комбінату біля залізничної станції Рубіжна, але тривалий час воно перебувало в законсервованому стані. В роки першої п'ятирічки розбудова комбінату відновилася, але не була завершена.

За планом першої п'ятирічки в Україні передбачалося будівництво Горлівського й Рутченківського азотнотукових комбінатів, а також чотирьох комбінатів істотно більшої потужності з невизначеним місцем розташування. Добрива передбачалося виробляти за новітньою технологією — із синтетичного аміаку, одержуваного з водню коксового газу та азоту повітря. Надалі ця програма скоротилася й розтягнулася у часі за браком потрібних коштів. Зокрема, Горлівський азотнотуковий завод розпочав виробництво добрив тільки наприкінці другої п'ятирічки. Будівництво другого заводу було перенесене в Дніпродзержинськ і завершилося тільки в третій п'ятирічці. Спорудження першого (і останнього) з більш потужних комбінатів, що передбачалися планом в 1933 р. біля Лисичанська, потім припинилося і знову відновилося тільки в 1938 р. Під час Великої вітчизняної війни комбінат був зруйнований, але у повосенні десятиліття виведений на проектну потужність. Тепер це найбільше підприємство української хімічної промисловості — Сіверськодонецький хімкомбінат.

Переважна частина капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва предметів споживання, спрямовувалася в галузі харчової індустрії. Були споруджені м'ясокомбінати великої потужності — Кременчуцький (1927 р.), Мелітопольський (1929 р.), Полтавський (1929 р.), Вінницький (1930 р.), Київський (1930 р.).

У цукровій промисловості, яка була найбільш розвинутою галуззю харчової індустрії з дореволюційних часів, першим п'ятирічним планом передбачалося будівництво 11 потужних заводів. Згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити їх сировиною. В окремі роки через брак сировини не працювали навіть деякі діючі заводи. Тому програма будівництва нових підприємств істотно скоротилася. Було побудовано тільки два заводи — Веселополянський (1929 р.) і Лохвицький (1929 р.).

Майже заново була створена консервна промисловість. До неї увійшли Одеський (1927 р.), Київський (1929 р.), Тираспольський (1930 р.), Маріупольський (1931 р.), Херсонський (1932 р.) заводи і комбінати. Проектна потужність Херсонського комбінату була розрахована на випуск 128 млн умовних банок консервів, що набагато перевищувало потужність всієї консервної промисловості дореволюційної Росії.

Через брак капіталовкладень легка промисловість залишилася малорозвинутою. У першій п'ятирічці були споруджені лише поодинокі підприємства:

трикотажні фабрики в Одесі, Харкові і Києві, взуттєві фабрики конвеєрного виробництва у Києві, Харкові і Дніпропетровську.

3. Суцільна колективізація сільського господарства

Слід замислитися над тим, чому збудований більшовиками соціально-економічний лад розпався після багатьох десятиліть гниття «до основанья», а не трансформувався у щось інше, більш досконале, як це завжди буває під час революцій. Напрошується висновок: радянська економіка включно з колгоспним ладом від початку не мала права на життя, тобто являла собою утопію, реалізовану за допомогою терору і пропаганди.

Чому радянській владі треба було зробити селян колгоспниками? На таке запитання в роки суцільної колективізації давалася іззовні переконлива відповідь: колективне господарство з опорою на машинну техніку більш ефективне, ніж одноосібне. Пізніше цей аргумент втратив переконливість. Коли кількість городян у населенні стала переважаючою, колгоспи не змогли їх прогодувати. Почалися продовольчі утруднення, Радянський Союз потрапив в імпорتنу залежність за сільськогосподарською продукцією.

Тепер ті, хто бажає виправдати колективізацію сільського господарства, знаходять інші аргументи. Типовим є обґрунтування, яке можна проілюструвати словами декана історичного факультету Ставропольського університету (Російська Федерація) О.Кудрявцева: «В стране шла индустриализация, требовавшая огромных средств. Откуда взять на нее деньги? Западные страны займов не давали. Оставался один путь — взять у деревни хлеб и трудовые ресурсы. Поставленная цель была достигнута: создана мощная промышленность, в том числе и оборонная, позволившая впоследствии защитить страну от фашизма. Но сначала надо было загнать крестьянина в колхоз, чтобы он перестал быть хозяином своего хлеба»⁴⁴.

Західні країни не можна звинувачувати в тому, що вони не давали позик на радянську індустріалізацію. Адже уряд СРСР відмовився погасити позики, зроблені попередниками, і конфіскував власність іноземців в своїй країні. Прийняте в Кремлі у 1929 р. рішення здійснити суцільну колективізацію не можна обґрунтовувати нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, що стався через 12 років. В аргументації О. Кудрявцева заслуговує на уваги лише те, що село треба було одягнути в гамівну сорочку колгоспів, щоб взяти хліб і кадри. Селянин не міг залишатися господарем свого хліба, тому що держава привласнила собі «командні висоти» економіки і мусила годувати тих, хто працював в них.

Приступаючи до повторного комуністичного штурму, Й. Сталін зробив ставку на політику соціального розколу. Криза продовольчого постачання, обумовлена небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами, позначилася на матеріальному становищі робітничого класу. Робітники сприймали її як небажання селян рахуватися з їхніми інтересами. Пропагандистський апарат саме так пояснював хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр., які насправді були викликані форсуванням темпів індустріалізації за рахунок випуску в обіг не забезпечених товарами грошей.